

עוללות בעניין פולמוסי השמיטה

הקדמה

- א. עוד על התיאור בהקדמת בית רידב"ז
- ב. הזיקה בין היתר הרי"א ספקטור לדברי ספר 'שמן המור'
- ג. שאלת מעורבות ר' יעקב ליפשיץ בהיתר
- ד. דעת הנצי"ב לעניין מכירת קרקע למוסלמים
- ה. שאלת פיקוח הנפש לאור מצב בני עקרון בשמיטה תרמ"ט
- ו. אודות טעם ההיתר משום תקנת הרבים
- דברי סיום

הקדמה

בשנת השמיטה הקודמת פרסמתי מאמר שעסק בהיבטים שונים בפולמוסי השמיטה לדורותיהם – ובעיקר זה של תרמ"ט – המנוגדים לדעה הרווחת במחוזות שונים.¹ במאמר הנוכחי אבקש לחזור שוב לנושא זה, להשלים מספר פרטים בעניינים שנידונו במאמר הקודם ולהוסיף הערות ומקורות בעניינים נוספים.

א. עוד על התיאור בהקדמת בית רידב"ז

בירושלים תרע"ב נדפס ספר פאת השלחן על הלכות שביעית עם פירוש 'בית רידב"ז' מאת רבי יעקב דוד ווילובסקי, הרידב"ז, שהיה ראש הלוחמים כנגד היתר המכירה בשנת תר"ע. בהקדמת הספר מתייחס הרידב"ז לעניינים שונים בתולדות ההיתר, בפרט למעורבותו של רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה בהיתר בשנת תרמ"ט, ולמעורבותו של רבי אברהם יצחק הכהן קוק בהיתר בתר"ע. לתיאורים שבהקדמה זו נודעה לימים השפעה משמעותית על הדימוי ההיסטורי של תולדות פולמוס השמיטה, בפרט בקרב המתנגדים להיתר המכירה. במאמר הקודם דנתי בפרוטרוט בהקדמה זו², וכאן אשלים פרט נוסף.

1 "עובדות ומיתוסים בפולמוס השמיטה", עלוני ממרא גליון 121, קרית ארבע תשס"ח, עמ' 48-69.

2 שם, עמ' 68-59; וראו כעת גם את הערות הרצי"ה קוק על הקדמת הרידב"ז: התורה והארץ כרך ח, תשס"ח, עמ' 354 ואילך. עוד בנושא זה יש להוסיף את עדותו של רבי אשר זאב וורנר

אחת הטענות שבאו בהקדמת הרידב"ז כלפי תמיכתו של רי"א ספקטור בהיתר המכירה, היא שבעוד שלדעת הרידב"ז מכירת הקרקע אינה מועילה ללא אישור ערכאות השלטון, הרי ש"הפושעים והכופרים הטעו את הרב דקאוונא באמרם לו שבארץ ישראל אין צריך לעשות קופצע קרעפישץ [=אישור קניין], ושטר של ישראל לבד הוי קנין גמור במדינה הזאת, וזה שקר מוחלט"³. אמנם, בדומה לטענות נוספות שהועלו שם כלפי הרי"א ספקטור, כיום אנו יודעים שהאמת הייתה ממש להיפך: ראשית, המציאות החוקית בארץ ישראל כבר תוארה בפני הרי"א ספקטור במכתבו של רבי שמואל סלנט מכ' טבת תרמ"ח, בו כתב "שמכירת קרקעות שאינה נעשית בתוקף הממשלה כחק וכנימוס אינה שוה כלום, ולמכור לאינם יהודים כחק וכנימוס בתוקף הממשלה הוא דבר שאי אפשר בשום אופן כעת"⁴. שנית, בגוף הנידון ההלכתי דעת הרי"א ספקטור הייתה שאין הכרח לעשות את המכירה באישור הערכאות, אלא אפשר לעשותו בבית דין של ישראל בלבד, אף ללא רישום בטאבו, וכפי שהשיב לר"ש סלנט בכ"ה אייר תרמ"ח: "הנני להודיעו כי דעתי שהיה מספיק בנעשה השטר בבי"ד של ישראל לבד, וביארתי זה בטוב טעם ב"ה בקונטרסי, ואין לי כח להעתיק את דברי מקונטרסי בזה"⁵... את חילופי הדברים הללו שב והזכיר הרי"א ספקטור במכתב לרבי שמואל מוהליבר מד' סיון תרמ"ח: "הגיעני מכתב מן הרב הגאון ר"ש סלאנט נ"י [...] כי אינו מסכים לזה, לפי דכל שטר דאינו נעשה בערכאותיהם אין בו שום ממשות כלל, וע"כ יהיה המכירה

בספרו בנערנו ובזקנינו, ירושלים תשי"ז, דף נד: "...שהיתה המחלוקת בעניין שביעית נורא ואיום, והגאונים הנ"ל היה להם המחלוקת רק לברר הלכה בדברי תורה, והיו מחבבין זה לזה מאוד מאוד, ושמעתי דברי הערצה גדולים מהגה"צ הרידב"ז זצ"ל על הגה"צ רא"י קוק זצ"ל, לקיים מה שנאמר והאמת והשלום אהבו".

3 באותו עניין הרידב"ז כותב עוד שם: "ובאמת חפצנו לעשות זה ע"י קופצע קרעפישץ כמו ברוסיה, או טאבא כמו כאן, והגידו לנו האדוויקאטין החשבון שתעלה ההוצאה על סך מליאן וחצי מליאן פראנק, וכיון שזה אי אפשר ממילא לא יצאה הקרקע מרשות ישראל". כוונת הדברים אינה נהירה לי לעת עתה, שהרי הוא עצמו כתב בסמוך שאסור למכור קרקע בארץ ישראל לנכרי, ופשוט בלאו הכי שלא היה מסייע בעצמו לסידור המכירה.

4 תורת רבינו שמואל סלאנט, ירושלים תשנ"ח, כרך א עמ' רעה. השו" דברי רבי יעקב שאול אלישר במכתב מו' אייר תרמ"ח: "...באיזה אופן תהיה המכירה שתועיל לפום דינא? לזאת אשיב, אם יש באפשרי לעשות המכירה עפ"י נמוסי הממשלה יר"ה מה טוב ומה נעים, שמזה יצא מידי שום חשש כלל. אבל אם אי אפשר לעשות המכירה בנימוס הממשלה יש אופן אחר, דהיינו שהויקיל [=הממונה] שיש לו כוח הרשאה ממי שכתובות המושבות על שמו ימכור לאינו-יהודי מכירו לפני ד' או ה' ישמעאלים ויחתמו עדותם על שטר המכר, גם יחתום עדותו הרב הגדול ראשון לציון (חכם באשי) נ"י על המכר בחותם שחותם להממשלה. שטר מכר כזה יש לו תוקף ועוז כמו מכר קרוב להמכר הנעשה בנימוס הממשלה..." ('הצב' ט"ז אייר תרמ"ח עמוד השער).

5 תורת רבינו שמואל סלאנט, שם עמ' רעו, עיי"ש.

בערכאותיהם דוקא. ואנכי השבתיו כי מספיק דיהיה המכירה בבי"ד של ישראל, וכמו שהארכתי בביאור הענין בקונטריסי...⁶.
אם כן, לא זו בלבד שהרי"א ספקטור לא הוטעה כלל בנוגע למציאות החוקית בארץ ישראל, אלא שגם בלאו הכי לא הייתה לכך חשיבות לפי שיטתו בסוגיה זו.

ב. הזיקה בין היתר הרי"א ספקטור לדברי ספר 'שמן המור'

במכתבים שצוטטו זה עתה, כמו גם במכתבים נוספים, הזכיר הרי"א ספקטור קונטרס מקיף שכתב לביסוס היתר המכירה בתחילת חורף תרמ"ח⁷. לא זכינו שייגעו הדברים לידנו: הקונטרס לא נדפס בשנותיו האחרונות של הרי"א ספקטור, ואף לא בימי בנו וממלא מקומו רבי צבי הירש רבינוביץ⁸, וככל הנראה אבד עם יתר כתביו בסערת מלחמת העולם הראשונה⁹. לפיכך, ידיעותינו אודות פרטי היתרו נובעות בעיקר ממכתביו - ובהם כמובן פתב ההיתר שלו - לצד עדויות שנשמרו במקורות שונים. כך, בעדות שתובא להלן בסמוך נאמר כי "הרבה חידש בזה להקל לעניין ליתן להם חניה בקרקע"; עניין זה מביא אותנו לשאלת טעמי ההיתר של הרי"א ספקטור בסוגיית "לא תחנם".

לפי עדות ידועה שנמסרה על ידי רבי חיים יעקב שפירא, מדייני קובנה ובסוף ימיו מגדולי ירושלים, "כל עיקר הוראתו [של הרי"א ספקטור] סמך על השמן המור שנזכר בעיקרי דינים, ובקובנה לא הי' אותו הספר ונשלח לו מברלין (כמדומני)...¹⁰. לאור עדות זו סבר גם האדר"ת כי "כ[מ]דומה שלא התיר יותר ממה שכתב בשו"ת

6 "מכתבי הגאון ר"י אלחנן זצ"ל", אורייתא כרך ט, נתניה תשמ"א, עמ' רלג.
7 ראו גם מכתבו לרב צדוק הכהן מי"ח שבט, בו הזכיר כי "כשתי ירחים שמותי עיוני בהשאלה הרחבה שאלה השביעית [...] ואחר כל העמל והעיון היטב בהשאלה הזאת...", ציין בקצרה את יסודות היתרו במכירה לזמן לישמעאלים, והוסיף כי כבר רצה לקרוא להתייעצות רבנים נוספים אך כיוון ששמע שיש מערערים על כך, "לכן הפכתי והתבוננתי היטב בדבריהן" (שם, עמ' רכת, עיי"ש עוד).
8 שעסק אף הוא בענייני ההיתר, כפי שהזכיר הרי"א ספקטור במכתב הנ"ל, ואף חיבר בעצמו קונטרס בנושא זה (ראו כתבים לתולדות חיבת ציון, כרך ב, טור 442).
9 למעשה, לא נדפס חיבור מסודר כלשהו מתורת הרי"א ספקטור אחרי פטירתו בתרנ"ו. בהקדמת ספרו האחרון, עין יצחק חלק שני, שנדפס שנה לפני פטירתו, נכתב כי "ובהש"ת אעזר שיסייעני להוציא לאורה יתר השו"ת וחידושי ולסדרן באופן נאות", ובדומה לכך בסוף הספר: "יוסיף ד' לעזרני ברוב רחמיו וחסדיו להוציא לאורה יתר השו"ת והחידושים אשר חנני בס החונן לאדם דעת, והנם בכתובים עמדי".
10 מכתב האדר"ת משלהי תרס"ב הובא בספרו של רבי יוסף צבי הלוי 'הוראות שעה', יפו תר"ע, עמ' קכג. הדברים נזכרו גם בקונטרס 'שבת לד' של רבי משה נחום וולנשטיין, נדפס בסוף ספר בני משה, ירושלים תש"ן, עמ' קעה: "כבר העיד הגאון הצדיק הרב ר' חיים יעקב שפירא ז"ל שהגאון מקאוונא ז"ל סמך על היתרו של הגאון בעל שמן המור ז"ל, והיא היא מכירה לזמן שהתיר הגאון ז"ל".

שמון המור". ואכן מאז פרסום הדברים נטען מדי פעם כי היתרו של הרי"א ספקטור תלוי ומותנה בזה שבספר שמון המור, כך שאם הטעמים המבוארים בשמן המור אינם שייכים היום - אזי גם להיתרו של הרי"א ספקטור אין מקום¹¹.

אולם לאור הנתונים הנמצאים בפנינו היום ניתן לקבוע כי גם טענה זו אינה נכונה. במכתבו הראשון של הרי"א ספקטור לר"ש סלנט מכ"ב כסלו תרמ"ח מבואר, כי לא זו בלבד שההיתר כבר היה מוכרע אצלו עוד לפני שהגיע לידו ספר שמון המור - אלא שהוא אף סיים אז לכתוב את קונטרס ההיתר שלו. אכן, הוא ידע על קיומה של תשובה בנושא מבעל שמון המור, שכן היא נזכרה בספר 'עיקרי דינים' (עיקרי הד"ט), וכיוון שמדובר בעניין תקדימי הוא השתדל להשיג את הספר כדי לראות בעיניו את התשובה המלאה, כדי שיוכל לצרף גם זאת לחיזוק ההיתר - וכעין דבריו בכתב ההיתר "שלא רציתי להיות יחיד בדבר החדש הזה, וכדרכי בענינים כאלה"¹²; אך בשעה שהכריע להיתר וכתב את טעמיו עדיין לא הייתה לפניו תשובת שמון המור, ומן האזכור הקצר בעיקרי דינים לא היה אפשר ללמוד הרבה על פירוט טעמיה¹³:

"ובעז"ה מצאתי לי חבר, כי בעיקרי דינים חלק יו"ד סי' ל"ב ס"ק ת' הביא כן בשם ספר שמון המור, יע"ש. ואין תחת ידי הספר שמון המור, אך ראיתי בספר שם הגדולים שהזכירו בשמות הספרים [...] ואולי נמצא ספר שמון המור בירושלים עה"ק תוב"ב, כי העיקרי דינים לא הביאו רק בקצרה, ונעלם ממני טעמו ויסודותיו; ובאמת אנכי בארתי בטוב טעם בעז"ה זה..."

לפי כל הראיות שלפנינו, הנימוק המרכזי לדעת הרי"א ספקטור להיעדר איסור לא תחנם הוא היות המכירה לזמן קצוב¹⁴: "והעליתי להתיר על פי העצה למכור השדות והכרמים לישמעאלים, הגוף והפירות, על משך שתי שנים בלבד, ואחר כלות הזמן יחזרו הכרמים והשדות לבעלים"¹⁵. כך גם הבין מדבריו הרי"א סלנט: "מהנראה

11 לאחרונה חזר על הדברים הרב זאב ויטמן, שאף הגדיל לטעון כי "תשובתו המפורטת של הרב מרדכי רוביו בעל שמון המור [...] מהווה את הבסיס העיקרי עליו סמכו אלו שישדו את היתר המכירה" (המעין' גליון 212 [טבת תשע"ה; נה, ב] עמ' 70).

12 מובא בין השאר אצל רבי יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, ספר השמיטה, ירושלים תשי"ב, עמ' סז (עיי"ש). מן הצד יש לציין דבר שלא ראיתי שהעירו עליו, והוא שלשון הרי"א ספקטור במכתב ההיתר שלו חוזרת באופן ברור ומובהק על נוסח כתב ההיתר של שלושת הרבנים כמעט לכל פרטיו; מסתבר כי הדבר נעשה מאותו טעם עצמו, שלא רצה להיות יחיד וכו'.

13 תורת רבינו שמואל סלאנט, חלק ראשון עמ' רעד.

14 נימוק דומה (מכירה על מנת להחזיר) הוא גם אחד משני הנימוקים המרכזיים להיתר של רבי ישראל יהושע טרונוק מקוטנא (ראו שו"ת ישועות מלכו סי' נה-נט), וזאת כמובן ללא קשר לבעל שמון המור.

15 זהו למעשה הטעם היחיד שנזכר בעיקרי הד"ט' שם, מבין כל נימוקיו של שמון המור: "ועיין להרב שמון המור בסי' י"ד בקונה כרם בא"י איך יתנהג בשנת השמיטה [...] ימכור כרמו לגוי לחלוטין, גוף הקרקע ממש, בשטר מפורש לב' שנים, היינו שנה שלפני השמיטה ושנת

שדעת הדר"ג שמכירה לזמן אינה בכלל לא תתן להם חניי' בקרקע, ובלי ספק בקונטרסו (שלא היתה למראה עיני) מבוארת דעתו [...] ואם אולי באפשרו[ת] להעתיק גם למעני את קונטרסו...¹⁶. בנוסף צירף את הדעה שאין איסור "לא תחנם" במכירה למוסלמים - "והמכירה תהיה לישמעאל דוקא" - שאינה נזכרת בשמן המור ולא בעיקרי דינים (וראו עוד להלן אות ד' לגבי הנצי"ב). לסיכום, החידושים שהרי"א ספקטור "חידש בזה הרבה להקל לעניין ליתן להם חניה בקרקע" (כלשון העדות שתובא להלן) אינם תלויים בפרטי דיונו של בעל שמן המור ואינם נשענים עליו. הוא אכן צירף כחיזוק את דעתו ("מצאתי לי חבר") והתווה לאורו את המכירה למשך של שתי שנים כשהשביעית מובלעת (זוהי כנראה משמעות לשונו "על פי העצה..."), אך בכך מסתכמת זיקתו כלפיו. את עצם היתרו ואף את קונטרסו השלים עוד לפני שהגיעה לידי תשובת בעל שמן המור, וממילא לא ניתן כלל ועיקר לטעון כי היתרו תלוי בנסיבות המתוארות בגוף התשובה.

ג. שאלת מעורבות ר' יעקב ליפשיץ בהיתר

מכמה עדויות אנו לומדים כי רבי יהונתן עליאשברג, בנו של רבי מרדכי עליאשברג מבוסיסק, ובעצמו אב"ד וילקוביסק ולפני כן במריאמפול, היה בין אלה שהשתדלו אצל רי"א ספקטור בקובנה בעניין היתר המכירה¹⁷. לפני מספר שנים מצאתי עדות לכך מגוף ראשון, בתוך מכתב ששלח הר"י עליאשברג עצמו לר' יחיאל מיכל פינס בתאריך ה' ויחי (י"ד טבת) תרמ"ח. הדברים נדפסים כאן לראשונה מכתב היד¹⁸:

"שאלת השביעית, כבר עשינו בזה, ובבואי קאוונא הייתי אצל הגאב"ד [רי"א ספקטור] ומצאתי כי נשאל אדות זה מה' ערלאנגער ולובצקי וצדוק

השמטה [...] גוף הקרקע והאילנות להיות מושל בו ב' שנים כקונה קנין עולם, ושיחזירנו לו אחר שנת השמטה...".

16 תורת רבינו שמואל סלאנט חלק ראשון עמ' רעד (וראו בפנים מה שהעיר). עוד כתב שם (בעמ' רעה): "והנני להודיע להדר"ג שהשגתי ספר שמן המור שהי' רב דספרדים בחברון ת"ו זה כמאה שנה ויותר", ותיאר במילים ספורות את פרטי היתרו במכירה לזמן, כשהוא מוסיף כי לדעתו העניין איננו מעשי. מן הצד יש להעיר שלא היה צורך להרחיק לברלין כדי להשיג את ספר שמן המור, שכן עותק ממנו היה מצוי בוויילנה, שם עיין בו רבי יחיאל מיכל וולפסון מיאנישוק כנזכר בקונטרס השמיטה שלו, שו"ת שפת הים חלק שני, וילנא תרמ"ח, עמ' 36, 40.

17 ראו מכתב שמואל יוסף פין ליהודה ליב פינסקר מכ"ג כסליו תרמ"ח (כתבים לתולדות חיבת ציון, כרך ב', תל אביב תרפ"ה, טור 401-402), וכן מכתבו מכ"ח שבט (שם טור 486), וראו גם מכתבים נוספים שם, טור 669 וטור 423-424.

18 הארכיון הציוני המרכזי, AI09/141. לקראת סוף הדברים כתב: "לדעתי מהראוי אשר יושבי עקרון ישאלו אצל הגאון דבריסק, ולא אסופק כי גם הוא יצא להתיר ולא לאיסור".

כהן. אחרי אריכות דברים הבטיחני לכתוב ביום מחר תשובה להתיר לגמרי ע"י מכירה לעכו"ם, ואז יהי' באפשרות גם לאחב"י לעלות. **והרבה חידש בזה להקל לענין ליתן להם חני' בקרקע.** ואחרי נסעי משם בא הר"י ליפשיץ ואמר לו כי רבני ירושלים יכעסו על זה, ועל כן כתב לי לפה כי הוא בעצמו - הגאב"ד דקאוונא - יכתוב לרבני ירושלים כי יש לו היתר וכי רוצה לשמוע דעתם..."

עדות זו משלימה את ידיעתנו על נסיבות פנייתו של של הרי"א ספקטור לרבני ירושלים. מעבר לכך היא מוסיפה להפרכת שמועה מוזרה שמסר ר' יעקב מרק אודות ר' יעקב ליפשיץ מקורבו של הרי"א ספקטור, שלדבריו¹⁹:

"גילה לי סוד, שלו חלק גדול בהיתר שהוציא רי"א, מפני שהוא הפציר בו שיתן היתר; ואם תאמר, איך זה מתיישב שיענקל ליפשיץ ישתדל עבור הציונים? [...] שער בנפשך, אילו היו הסטודנטים מכרכוב [=חרקוב, אנשי ביל"ו] חוזרים ומקיימים את מצות השביעית [...] דומה שהיו מטילים על יענקל ליפשיץ כל האבנים הנמצאות ברחובות קובנה, כיצד הוא העיז לדבר על צדיקים כאלה [...] אבל יצרם הרע דחפם לבוץ ואני סייעתי בו".

ישנם קשיים שונים בגוף השמועה העקומה והמפותלת הזו²⁰; אך לעיקרם של דברים, עדותו של הרי"א עליאשברג מכחישה אותה לחלוטין. היא מוכיחה כי ר' יעקב ליפשיץ אכן ניסה - כצפוי - לעכב ביד ההיתר, ולא שסייע לו בהיגיון מוזר של "הפוך על הפוך". אף אם אכן שמע מרק מפיו מעין הדברים הללו²¹, ניתן לראות בהם לכל היותר סוג של הלצה אירונית, או לחילופין ביטוי לתסכול של מי שגילה שמאחורי גבו התבשל תבשיל שאיננו ערב לחיכו.

19 יעקב מרק, במחיצתם של גדולי הדור, ירושלים תשי"ח, עמ' 104. הדברים נדפסו לראשונה בידידש בשנות התר"פ.

20 רעיון ישר ומחוכם יותר הועלה על ידי רבי זבולון ליב באריט אב"ד פלונגיאו, במכתבו שבספר שיבת ציון, וורשה תרנ"ב, עמ' 51: "יש מן החרדים שמשכו את ידיהם מחברת 'חובבי ציון' מפני שהתירו את העבודה בשנת השבע. אבל באמת אם יש להתאונן על זה הוא רק לשיטת המחזיקים את רעיון הישוב לאתחלתא דגאולה, שאז אינו ראוי לעשות דבר זה, כי אחרי אשר מפורש הוא בתורה שעיקר החורבן היה בעוון ביטול שמיטות יהיה אפילו בהיתר [...] אולם המתנגדים הטוענים שענין הישוב הוא שאלה עקונומית לבד, ובענין עקונומי בודאי ראוי לדאוג להענייים ולבקש היתר..." (עיי"ש עוד).

21 על מידת הדיוק של מרק בעניינים אלה ניתן ללמוד מקביעה אחרת שלו, כי "רבבות המכתבים שיצאו כל הזמן בחתימת ידו של רי"א, כמעט כולם נכתבו על ידי ר' יעקב ליפשיץ. והרבה מכתבים שלא היה מן הכבוד שרי"א יחתום עליהם - חתם הוא עליהם" (שם עמ' 102). במשך השנים נזדמן לי לראות מאות מכתבים וצילומי מכתבים של הרי"א ספקטור, ואת מספר המכתבים שלא היו בכתב ידו ניתן למנות על כף יד אחת. אף מכתביו שבידינו בנושא השמיטה נכתבו כולם בידו שלו.

ד. דעת הנצי"ב לעניין מכירת קרקע למוסלמים

במאמר קצר שנדפס בעקבי השמיטה הקודמת²², הזכרתי את העובדה שהחלק השני של קונטרס השמיטה לנצי"ב (שו"ת משיב דבר חלק שני סימן נ"ו השני) אינו שלו, אלא זהו קונטרס נפרד של רבי יהושע השל מרגליות אב"ד ווישניובה שנדפס בתרמ"ח במהדורה מתוקנת תחת השם 'קול התור נשמע בארצנו'. העובדה שהדברים אינם לנצי"ב נחשפה לראשונה רק בשנת תשמ"ד; קודם לכן יוחסו הדברים בפשטות לנצי"ב - שהרי נדפסו בספר תשובותיו - אפילו על ידי גדולים שהכירו אותו ואת הרי"ה מרגליות גם יחד, דוגמת הראי"ה קוק²³. גם בשנים האחרונות ממשיכים כותבים שונים לייחס את הדברים לנצי"ב, בהעלם ידיעה מהעובדה הנזכרת.

הקטע המצוטט ביותר מדבריו של הרי"ה מרגליות שיוחסו לנצי"ב נמצא בפתח דבריו, שם מתואר בלשון ציורית ההפרש בין חומריו של עניין השמיטה בזמן הזה - לבין איסור לא תחנם מן התורה:

"ובאמת הה"ג הנ"ל ברח מהזאב ופגע בו ארי, כי רוצים להימלט מאיסור שביעית בזמן הזה דרבנן לרוב הפוסקים - ופגע באיסור מכירת קרקע לעו"ג בארץ ישראל שהוא איסור דאורייתא לכולי עלמא"²⁴.

כבר היה מי שהעיר שהחלק הראשון של הדברים הללו אינו עולה בקנה אחד עם דעתו המוכרת של הנצי"ב בעניין תוקף השמיטה בזמן הזה, שהיא לשיטתו מדאורייתא ולא מדרבנן²⁵. אך החלק השני - אודות איסור לא תחנם המונע את אפשרות מכירת הקרקע - הודגש על ידי רבים מהשוללים את היתר המכירה,

22 "חצי של קונטרס השמיטה של הנצי"ב אינו שלי", המעיין ניסן תש"ע [נ, ג], ניסן תש"ע, עמ' 104-102. וראו גם: "תיקון טעות", 'המעין' תמוז תש"ע [נ, ד] עמ' 72-71.

23 עי' שו"ת משפט כהן סי' סא. על היכרותו עם הרי"ה מרגליות ראו בין השאר: 'חבצלת' ז' אייר תרס"ט, גליון 83, עמ' תמ"ג. בדומה לכך גם בר פלוגתתו של הראי"ה בנושא השמיטה, רבי משה נחום וולנשטיין (שאמנם לא הכיר בעצמו את הנצי"ב) הביא בכתביו על השמיטה מאותו חלק במשיב דבר ובמקביל הביא דברים מפי הרי"ה מרגליות: ראו קונטרס שבת לה' שבסוף ספר בני משה, ירושלים תש"ן, עמ' קעה.

24 במקור הציטוט הנ"ל בקונטרס קול התור נשמע בארצנו, עמ' 22, מבואר שאותו "הה"ג שברח מהזאב" וכו' הוא רבי אלכסנדר משה לפידות; וראו תשובתו על השגות הרי"ה מרגליות, במאסף 'כנסת הגדולה' א, ורשה תר"ן, וכעת בספר: תורת הגאון רבי אלכסנדר משה, לייקווד תשס"ו, עמ' קכח-קכט (ואכמ"ל עוד).

25 או ליתר דיוק - איסורי עבודת הקרקע הם מדאורייתא, ואילו קדושת פירות השביעית היא מדרבנן; "ואי אפשר לגבב קולות אלא אי נימא שאסור מדרבנן ולא לפי דרכנו שאסור מה"ת, אך באיסור פירות שביעית יש לגבב קולות..." (עיין בפנים). בדומה לדעה זו נטה האור שמח, בשו"ת שלו חלק ב סי' א.

ובראשם הרידב"ז, שבקונטרס השמיטה שלו הזכיר כי יש שהסתמכו על כך שישמעאל אינו עובד ע"ז כדי להתיר את המכירה, וכתב ש"כבר ביטל את דבריהם הרב הגאון נצי"ב זצ"ל, והאמת אתו [ד]אינו כגר תושב"²⁶.

אולם לאמיתו של דבר לא רק החצי הראשון של הציטוט בעניין תוקף השמיטה בזמן הזה אינו מתאים לדעת הנצי"ב - אלא גם החצי השני בעניין לא תחנם, הוא כמעט להיפך מדעתו האמיתית של הנצי"ב! שכן במהלך הדיון בהיתר המכירה בקונטרס השמיטה המקורי שלו (כלומר חציו הראשון של סי' נ"ו השני), הסכים הנצי"ב בהיכי תמצוי שלא יהיה אסור למכור קרקע למוסלמים משום לא תחנם, מפני שהם אינם עובדי עבודה זרה - בדומה מאוד לאפשרות שיעלה לימים גם תלמידו הראי"ה קוק²⁷. אלא שלשיטתו (שאיסורי העבודה בזמן הזה מדאורייתא) אין בכך תועלת, שכן אסור לעבוד גם בקרקע של נכרי:

"ואפילו למכור לעו"ג, דאפשר לומר דלית בהו משום לא תחנם, משום דערביים אינם עובדי ע"ז, מכל מקום הא לישראל אסור לחרוש אפילו בשל עו"ג..."

עלה בידינו שבניגוד למקובל הנצי"ב נטה לקבל באופן עקרוני את האפשרות למכור קרקע לגוי שאינו עובד ע"ז בכדי להימנע מאיסור 'לא תחנם'.

ה. שאלת פיקוח הנפש לאור מצב בני עקרון בשמיטה תרמ"ט

אחת מנקודות המחלוקת בין המצדדים בהיתר המכירה למתנגדים לו בשמיטה תרמ"ט, הייתה השאלה האם מצבם של בני המושבות ללא עבודה חקלאית בשמיטה עלול להיות חמור כל כך עד כדי חשש פיקוח נפש, וכן סכנה לחורבן היישוב החדש. כך הייתה כידוע דעתם של המתירים מחו"ל ובראשם הרי"א ספקטור, וכנזכר בכתבי ההיתר; מנגד נטען כי דעה זו מבוססת על חוסר היכרות עם המצב האמיתי בארץ, וכלשון הרידב"ז - "ובתחבולות ומרמה הטעו את הרב הגאון ר' יצחק אלחנן מקאוונא ז"ל בהציעם לפניו אשר אם ישמרו השמיטה יש בזה סכנת נפשות"²⁸, ואכן כשעלה רבי מרדכי גימפל יפה לארץ בסוף תרמ"ח וקבע דירתו במושבת יהודיה (יהוד) התחזק בהתנגדותו להיתר, וכתב כי עתה נוכח ביותר שאין

26 קונטרס השמיטה לרידב"ז, ירושלים תרס"ט, דף י"ב ע"א. אף החזון איש רמז לימים לדברים הללו המיוחסים לנצי"ב, בדיונו בנושא לא תחנם: "ואדרבה איסור שביעית דרבנן בזה"ז ומכירה לאו דאורייתא כטריפה ובב"ח וכיו"ב, וכ"כ במשיב דבר סי' נ"ו... [חזון איש שביעית סימן כד אות ד].

27 אודות דעת הראי"ה בנושא, ראו מה שכתבתי בעבר: "על מכירת קרקע לגויים ו'מכתב הרבנים'", המעיין גיליון 200 [טבת תשע"ב; נב, ב] עמ' 113-115.

28 הקדמת בית רידב"ז. השוו דברי רבי יעקב אורנשטיין בסוף קונטרס דבר בעתו, ירושלים תרמ"ט, עמ' טז: "כי אמנם ליצני הדור הטעו את הגאון [הרי"א] שליט"א והציעו לפניו שיש

כאן חשש נפשות: "ואך בשקר השמיעו קולי קולות כי השמירה בשביעית נוגע לסכנת נפשות, אשר רק עפי"ז נמצאו כמה גאונים בחו"ל להקל מעט בזה בשבתם בריחוק מקום"²⁹. מאידך, גם בין גדולי ארץ ישראל היו שסברו שמדובר בשאלה של סכנה קיומית למושבות, כפי שכתב רבי יעקב שאול אלישר - "שמא יחרבו המושבות ע"י זה שיעזבו בעליהם [...] ויחרב כל הישוב". באופן כללי קשה למצוא ממש בטענה שגדולי חו"ל המעורבים בהיתר לא היו מעודכנים היטב בנעשה בארץ ישראל³⁰.

בפועל, באותן מושבות בהן נשמרה השמיטה כמצוותה, ובראשן מזכרת בתיה (עקרון), אכן התעוררו קשיי קיום חמורים ביותר - שהיו בפרט תוצאת הוויכוח בין בני המושבה שביקשו לקיים את שביתת הארץ וכהוראת רבני ירושלים האשכנזים, לבין הממונים אנשי הברון רוטשילד שציפו מהם להסתמך על ההיתר שניתן³¹. עובדה זו ממחישה מצד אחד כי לחששותיהם של המתירים מפני חורבן היישוב ופיקוח נפשות אכן היה על מה להתבסס, אך מצד שני ניתן לטעון - כפי שאכן עשו האוסרים - כי הסכנה הייתה נמנעת אילו כל המאמצים היו מופנים לשכנוע הברון רוטשילד להגדיל את תמיכתו במושבות למען המטרה הנעלה, יחד עם עידוד המוני בית ישראל להגביר את נדבותיהם ליושבי הארץ בשנת השמיטה³². בין כך ובין כך, להלן מתפרסמת איגרת מכתב יד שלא נדפסה עד כה ולמיטב ידיעתי מאת רבי נפתלי הרץ הלוי אב"ד יפו דאז, המתארת בצבעים עזים את משבר הקיום וחשש הנפשות ששרר במהלך שמיטה תרמ"ט³³:

סכנת נפשות אם לא יתיר העבודה בשביעית... " (פרט זה אינו המשותף היחיד בין התיאורים ואכמ"ל).

29 ראו מאמרו של הרב בצלאל לנדוי, "אגרת רבי מרדכי גימפל יפה מיהוד לחתנו הרי"ז שטערן בדבר השמיטה", 'המעין' תשרי תשל"ג [יג, א] עמ' 9-18.

30 ראו בפרוטרוט במאמרי הנזכר בפתח הדברים עמ' 63-60 (משם גם ציטוט דברי הרי"ש אלישר). עוד יש להוסיף על האמור שם בנוגע לרבי ישראל יהושע טרונק מקוטנא בעל הישועות מלכו; ועוד חזון למועד.

31 ראו בין השאר בספרו של אחיעזר ארקין, נחשוני השמיטה, מזכרת בתיה תשנ"ד.

32 כפי שתיאר הנצי"ב בסוף קונטרס השמיטה שלו. המצדדים בהיתר סברו כנראה, מנגד, כי לא ניתן לסמוך על כך שאמצעים כאלו ישאו פרי די הצורך לקיום המושבות והמתיישבים לאורך שנה שלמה וייתכן שסברו גם כי לא ניתן לדרוש מהברון רוטשילד וכדומה לממן את שמירת הדין כתיקונו על ידי בני המושבות בשעה שישנו בנמצא אופן מסויים של היתר, במעין "קים לי" - והשוו בעניין אחר שו"ת חת"ם סופר יורה דעה סי' שלד). וראו מכתב הרי"א ספקטור לר"צ הכהן מחורף תרמ"ח (לעיל הערה 7), העוסק ברעיון שכנוע הברון לתמוך במושבות במקום להסתמך על ההיתר. אכמ"ל כמובן להאריך בנושא זה, הדורש במה לעצמו.

33 המכתב, הכתוב בכתב ידו של הרנ"ה הלוי על נייר רגיל, הוצג לפני זמן מה במכירה פומבית.

ב"ה יום ב' וארא תרמ"ט לפ"ק פה יפו ת"ו
 השלום לכבוד הגאון הגדול וכו' כש"ת מ' שמואל [מוהליבר] נ"י
 אחדשה"ט, הנה האנשים האלה המוכ"ז מאנשי ---³⁴ נגע במ יד ה'
 בעזבם מכורתם בארץ רוסיא ויבאו להתאחז בארץ הקדושה, ובעוד לא
 צעדה רגלם על אדמתם וטרם טעמו צוף פירות הארץ ותנובות שדי, רוח
 עויעים נמשכה ביניהם ובין אנשי האדמיניסטרצייאן, עד אשר כהיום
 עומדים בעירום ובחוסר כל, וישנם ביניהם אנשים אשר הרעב שוררת
 בביתם, כאשר שומה בפיהם לפני מעכ"ת, והמה כמאתים איש, ויש ביניהם
 אנשים הרבה אשר שמו נפשם בכפס רק בדבר השמיטה, לזאת יבקשו המה
 ממעכת"ה ליתן להם עצה נכונה איך ומה לעשות. ונא למען לחצם ודחקם
 ימחול נא מעכת"ה לחזק את רוחם, ואולי יזמין ה' בפי מעכת"ה עצה נכונה
 איך יתנהגו, כי חכם כמותו נהנין ממנו עצה ותושיה.
 ואנכי ג"כ חישבתי דרכי ונסעתי ליהוד לטכס עצה עם הגאון רמ"ג [יפה],
 כי סכנת הקאליניסטיין בכלל רבה ועצומה מאוד ה' ירחם. אך אח"ז בשובי
 הנה חדלתי מזה מצד כמה טעמים. ועל מעכת"ה לחשוב ולטכס עצה בזה, גם
 בעד שאר הקאליניסטיין. ואפשר שכשאראה בעז"ה תקוה טובה אסע
 לירושלים בל"נ.
 דברי הצעיר נפתלי הירץ הלוי החופ"ק יפו ת"ו

מסתבר כי לתיאורים מעין אלו הייתה כוונת הראי"ה קוק בהתכתבותו לימים עם
 הרידב"ז, כשציין "כי בשמיטה הראשונה, שעלתה ביד המחמירים לאסור על עקרון
 את ההפקעה, ראיתי שכתבו אחר כך במכתב של בקשת תמיכה שהיו ממש מקרים
 של מיתת נפשות ברעב ח"ו שם"³⁵.

1. אודות טעם ההיתר משום תקנת הרבים

כמבואר לעיל, יוזמת היתר המכירה עלתה תחילה כתוצאה מהחשש לעצם קיומו
 של היישוב החדש ונפשותיו במציאות של שנה שלמה ללא עבודה חקלאית. חשש זה
 היה קיים, לדעת סיעת המתירים, גם לאורך תקופת המנדט, כאשר היישוב היה רחוק
 עדיין מעצמאות כלכלית בסיסית והיו רבים מאוד, פרטים וקבוצות, שכל קיומם
 נשען על החקלאות³⁶. במשך השנים, ובעיקר לאחר הקמת המדינה, נשתנו המצב

34 מילה לא ברורה בכתב היד.

35 איגרות הראי"ה חלק ב עמ' קצ (איגרת תקנ"ה; סיוון תרע"ג).

36 לפני שמיטה תרצ"א כתב שוב הראי"ה קוק "כי עצם היתר המכירה הרי הוא רק בתור
 הוראת שעה ושעה"ד, להציל את ישובינו מכליון ח"ו..." (שו"ת משפט כהן סי' עג). בדומה לזה
 כתב רבי ראובן כץ לקראת שמיטה תרצ"ח: "ובאמת התירו הגדולים רק בשעת הדחק, ואין
 לנו שעת דחק גדולה מזו של עכשיו..." (קונטרס ערך שביעית, ירושלים תרצ"ז, עמ' 41; וראו

והנסיבות בארץ ישראל כמה פעמים, אך המתירים הצביעו על מספר טעמים לכך שהשימוש בהיתר עודנו מוצדק ונצרך גם בנסיבות החדשות³⁷.

אחד הטעמים שהוזכרו לאורך התקופות הוא הצורך לאפשרשי מאיסורא ולהציל ממכשול באמצעות ההיתר, בבחינת "מוטב שיאכלו תמותות שחוטות ואל יאכלו בשר נבלות". בשמיטות הראשונות היה נימוק זה מכוון בעיקרו כלפי החקלאים, שאילולי ההיתר עלולים לעבוד את שדותיהם באיסור גמור - אך ברבות השנים הוא נעשה נוגע בפרט לצידו השני של המטבע, הציבור הרחב הצורך את היבול החקלאי: במציאות בה חלק גדול מהעם לצערנו אינו שומר מצוות, הרי שאם לא יסודר היתר המכירה, וממילא יעבדו חקלאים רבים באיסור, תוצרתם שתופץ ברחבי הארץ תכשיל את המוני בני ישראל. כך תיאר בדורותינו רבי עובדיה יוסף:

"...ואילו לא הייתה הרבנות הראשית נטפלת להם לקבל אותם ואת חתימתם להרשאה למכירת הקרקע שלהם, היו עושים הכל באיסור, כדרכם בכל השנים, והיו עובדים בעצמם בשדותיהם מבלי מכירה, והיו מפיצים את כל מרכולתם בכל הארץ, ומכשילים בהם את האנשים התמימים באיסור ספיחים ואיסור סחורה, וע"י המכירה לנכרי אנו מצילים את רוב המון בית ישראל מלהיכשל באיסור שביעית"³⁸.

מתברר כי טעם זה לא נתחדש במציאות המודרנית של מדינת ישראל, אלא הועלה לראשונה עוד בתקופת המנדט, על רקע הגידול בהיקף החקלאות העברית ודרכי שיווקה במקביל להתרחבות ציבור הצרכנים של היבול החקלאי העברי. הראשון אולי שהדגיש את הטעם הזה להיתר הוא רבי זאב וולף טברסקי מרחמיסטריווקא, בהסתייגות שצירף להסכמתו משנת תרצ"ז לספר 'בני ציון' של רבי דוד שפירא:

גם דברי רבי בן ציון מאיר חי עוזיאל, שם עמ' 27. ובפתח השמיטה שלאחר מכן, תש"ד, כתב רבי צבי פסח פרנק: כי "רק בזמן האחרון נתברר שכהיום הוא שעת דחק גדול מאוד עד שכמעט אינו במציאות לקיים מצות שביעית כמאמרה" (הערה בשולי הסכמתו לספר מעדני ארץ, ירושלים תש"ד. השוו דברי ר' שמעל"ה מזליחוב, באותו הקשר, אודות "שעת הדחק וחירום כזה אשר עתה באה"ק, ירחם השי"ת..."; מוריה שנה ל גליון ה-ז, ניסן תש"ע, עמ' נב).
37 לרשימת גדולי המתירים בדור שאחרי קום המדינה ראו: "לאמיתה של שמיטה", עלוני ממרא גליון 121, קרית ארבע תשס"ח, עמ' 42-45 בהערות (לגבי רבי שאול ישראל יס להוסיף את תשובותיו בשו"ת שואלין ודורשין חלק ג סי' סז); וכן "ספיחי שביעית", שם גליון 122, תשס"ט, עמ' 206 בהערה. לכל הנזכרים שם ניתן להוסיף גם את רבי חנוך זונדל גרוסברג, שהשתתף בהפעלת ההיתר בשמיטה תשכ"ו - ראו 'התורה והארץ' כרך ח, תשס"ח, עמ' 313.

38 שו"ת יביע אומר חלק י יורה דעה סי' לח (לפני כן הזכיר את הטעם של פרנסת החקלאים). לפניו כתב כן גם רבי יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, ספר השמיטה, חלק ב פרק ג אות כ: "שרוב האיכרים לא יכנעו כיום לפקודת הרבנים [...] ויעברו ויעבדו כל עבודות השדה, ויכשילו את הקהל בפירות שביעית" (ע"ע בפנים ובפרק ה שם).

"...והביא כל יסודי ההיתר מכל הגאונים וסתר אותם בראיות ברורות [...] ועל הכלל כולו יצא לאסור. אמנם לא כן דעתי, כי אם [ש]הרבנים הגדולים יחזקו את ההיתר שעד כעת, במכירת הקרקע לעכו"ם על שנת השמיטה כדת או באופן אחר, אחרי שיראו את הס' בני ציון³⁹. ואפשר יש קצת איסור במכירה, על זה אמרו רז"ל [עירובין ל"ב ע"ב] ניחא לחבר שיעביד איסורא זוטא ולא ליעביד עם הארץ איסורא רבה, כי הקיבוצים והיושבים על אדמת קרן הקיימת החפשים מדת לא ישמעו לרבנים ויזרעו בלא היתרים וכשילו את הרבים בפירות שביעית בלא יודעים, ובשעת הדחק אנחנו סומכים על דעת יחידים להתיר..."⁴⁰

וסיים הרז"ו: "אבל מי שיכול לקיים שמיטת קרקעות כדינו, דבר גדול יעשה וקידוש ה', ונאמן ה' לשם שכרו בכפליים [...] שבזכות השומרים שמיטה גם כעת כדינו יגאלינו גאולה שלימה בקרוב".

דברי סיום

ייתכן שהקורא שואל כעת את עצמו, אם כן מה היוצא מכאן, בעד או נגד היתר מכירה? שאלה זו אינה רלוונטית לנכתב כאן. דעתו הפרטית של כותב שורות אלו בנוגע להיתר המכירה, כסוגיה הלכתית כלל-ציבורית, אינה מעלה ואינה מורידה כהוא-זה. המסר כאן, כמו גם במאמרים הקודמים שכתבתי בנושא זה, הוא אחר: את העובדות יש לברר בצורה מדויקת ומהימנה ככל האפשר, ולהיזהר מהטייתן בכוונה או שלא בכוונה על מנת שישרתו את העמדה הרצויה - כפי שניתן למרבה הצער למצוא בחלק גדול מהחומרים שנכתבו (ועודם נכתבים) בנושא השמיטה. המציאות נוטה מטבעה להיות מורכבת, וממילא הנטייה לתאר את הנתונים ההיסטוריים כאילו כולם עד האחרון שבהם אמורים לתמוך בעמדה הרצויה בהווה, הריהי רחוקה מרחק רב מבקשת האמת הראויה.

39 כוונתו, כנראה, שאחרי שיקראו הרבנים את דברי בעל 'בני ציון' נגד היתר המכירה, דברים שיש בהם ממש, בכל זאת עליהם להנהיג את ההיתר באופן זה או אחר כדי להציל את הרבים וכו'.

40 שו"ת בני ציון חלק ב, ירושלים תשט"ו, פתח הספר (השוו מאידך הסכמת רבי שלמה זלמן עהרנרייך משמלו). לאחר מכן הוסיף טעם נוסף: "ובפרט במצב השורר כעת שיש חשש שאם לא יזרעו השדות יכול להיות שהערבים יגזלו הקרקע ויזרעו ואחר כך קשה להוציא מידם, שזאת גם לדעת המחבר ס' בני ציון מותר על פי הפוסקים".